

MƏTANƏT MƏMMƏDOVA
T.e.n ., BDU, Tarix fakültəsi
 E-mail: Eyvazova 158@mail.com

TARIX FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ COĞRAFI MÜHİT VƏ TARIXI PROSESLƏR

Açar sözlər: məkanca lokallaşdırma, coğrafi mühit, tarix xəritəsi, tədqiqat metodu

Ключевые слова: локализация по территории, географический ареал, историческая карта, метод исследования

Descriptive information: localization by territory, geoqrafy areal, historijmap, metodoloji of research method

Tarixi hadisələr nəinki hər hansı bir zaman, həm də müəyyən bir məkan daxilində baş verir. Əksər hallarda tarixi hadisələr yalnız müəyyən məkan şərti ilə əlaqədar olaraq düzgün başa düşülə bilər. Ərazi bütün hadisələr üçün meydandır və yer şəraiti çox vaxt hadisələrin konkret gedişini müəyyən edir. Bir sıra hallarda tarixi hadisələrin müəyyən bir yerə aid edilməsi onların lokallaşdırılması adlanır. Lokallaşdırma əyani vəsaitlərin rəsmlərin, qravürələrin və fotosəkillərin tətbiqi, xüsusilə tarix xəritələrinin köməyi ilə əldə edilir. Tarix dərində xəritə ilə iş coğrafi mühiti xarakterizə etmək üçün əsas metoddur. (1, 98)

Coğrafi mühit cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi olub bu və ya digər ölkədə, bu və ya digər dövrdə tarixi prosesi sürətləndirərək, yaxud ləngidərək, onun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən amildir. Lakin bu təsirin dərəcəsi və xarakteri tarixən dəyişkəndir, yəni yekun etibarilə inkişafın müxtəlif pillələrində insanın fəaliyyəti nəticəsində dəyişilir. Coğrafi mühitin bu sürətləndirici və ya ləngidici təsiri həmin mühitə böyük diqqət yetirilməsini tələb edir. Müəyyən, konkret məkan daxilində genişlənən tarixi hadisənin gedişinə konkret coğrafi şəraitin coğrafi mühitlə əlaqədar olaraq hadisələrin fərdi simasının da əhəmiyyətli təsiri vardır. (2,53)

Dünyanın energetika və xammal ehtiyatlarının, neft mənbələrinin, dünya dəmir və dəniz yollarının coğrafi yerləşməsini hesaba almadan dünyanın siyasi xəritəsini, xammal və enerji mənbələri uğrunda mübarizənin konkret tarixini başa düşmək olmaz. Coğrafi mühitin üsurləri tarixi hadisələrə ona görə bu və ya digər fərdiyyət verirlər ki, onlar insan fəaliyyəti və mübarizəsinin meydanı və obyektədir. Tarixi hadisələrin genişlənmiş olduğu coğrafi şəraitin xarakteristikası müəyyən elmi ədəbiyyatda və tarixi mənbələrdə önəmli yer tutur. (3.112)

Azərbaycan torpaqlarının 20%-dən çoxunun erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edildiyi bir vaxtda Azərbaycanın geosiyasi və tarixi-coğrafi mühitini xarakterizə etmək, oradakı hadisələrə münasibət bildirmək təxirəsalınmaz vəzifədir. Gənc nəsil tarixi inkişaf boyu Azərbaycanın sərhədləri, toponimləri, hidronimləri, tarixi obyektlər olan maddi-mədəniyyət abidələri haqqında elmi biliklər əldə etməli, onlardakı dəyişiklikləri paralel şəkildə izləməlidir. (4,49) Azərbaycanın döyünən ürəyi olan Qarabağ-bu əraziyə daxil olan joğrafi məkanlar, bir-birinin ardınca işğal olunan şəhər və kəndlər gənç nəslin qan yaddaşına əbədi həkk olunmalı, onlara milli ruh, mənəvi dəyərlər aşılanmalıdır.

Tarixi hadisələrin ötüb keçdiyi joğrafi mühit haqqında konkret təsəvvür joğrafiyaya dair rəngli xəritələrin, illüstrasiyaların və fotosəkillərin köməyi ilə dəqiqləşdirilir. Ona görə V-VI siniflərdə xəritə ilə işi rəsm və ya illüstrasiya üzrə işlə uyğunlaşdırmaq faydalıdır. Müəllimin danışıqı və şərhli olmasa, öz-özlüyündə əyani vəsaitlər tarixi hadisələrin baş vermiş olduğu məkan haqqında tam təsəvvür verməz. (5,27)

Təbii şəraiti xarakterizə etməkdə müəllimə tarixi bədii ədəbiyyat da kömək edir. Tarixi bədii əsərləri, orada təsvir olunan tarixi öyrənərkən coğrafi şəraitlə əhalinin məşğuliyyəti arasındakı

əlaqəni şagirdlərə açıb göstərmək, xalqların tarixi inkişafına coğrafi mühitin inkişafetdiriji və ya ləngidici təsirini izah etmək imkanına malik oluruq.

Xəritə üzrə söhbətin gedişində real coğrafi şəraiti xatırlatmaq lazımdır. Tarixi mənzərə haqqında, yəni öyrənilən dövrdə həmin yerin tarixi xüsusiyyəti haqqında təsəvvür vermək vacibdir. Əlbəttə, tarix dərslərində xəritədə göstərmə maraqlı hadisələr haqqında müəllimin cəlbəedici nəqletməsi ilə müşayət olunmalıdır. Çox vaxt tarix dərslərində dramatik hadisələr: dövlətlərin yaranması və süqutu, möhtəşəm hərbi yürüşlər, məzlumların qəhrəman mübarizəsi, cəsarətli dəniz ekspedisiyaları xəritədə göstərilmək üçün mövzu olur. Xəritədən məharətlə istifadə etmək – rəngli qaytanlar və sancaqlarla marşrutları onun üzərində göstərmək, şübhəsiz böyük coğrafi kəşflər və başqa tarixi hadisələr haqqında müəllimin nağılından alınan təəssüratı gücləndirir. (6, 112)

Tarix dərslərində xəritədən tək-cə tarixi hadisələrin lokallaşdırılması, bu hadisələrin inkişaf etdiyi coğrafi mühit haqqında təsəvvür yaratmaq üçün istifadə edilmir. Xəritə elə bir əyani vasitədir ki, o, tarix materialını başa düşməyə, tarixi hadisələrin gedişini anlamağa, tarixi əlaqələri və qanunauyğunluqları açıb göstərməyə kömək edir. Tarix materialının nəinki şərh, həm də onun təhlili və ümumiləşdirilməsi gedişində istifadə olunan xəritə tarixi hadisələri aydınlaşdırmaq işinə də xidmət edir. Xəritənin köməyi ilə tarixi əlaqələri, xüsusən səbəbiyyət əlaqələrini əyani surətdə açıb göstərmək mümkündür. (7,63) Xəritə hətta tarixi öyrənməyin ilk pillələrində öyrənilmiş materialın şagirdlər tərəfindən təhlil edilib ümumiləşdirilməsi işinə də kömək edir və şagirdləri tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını açıb göstərməyə yaxınlaşdırır. Məsələn, “Azərbaycan tarixi (VI sinif) dərslərindəki “İbtidai icma quruluşunun inkişaf mərhələləri üzrə arxeoloji abidələrin (daş dövrü abidələrinin xəritəsi) xəritələri aşağıdakı suallara cavab verməyə imkan yaradır: Azərbaycanın hansı ərazilərində daş dövrü arxeoloji abidələri tapılmışdır? Qədim zamanlarda bu ərazilərin əhalisinin məşğuliyyətində nə kimi ümumi cəhətlər var idi? Bu arxeoloji abidələrdən nələr tapılmışdır? Maddi-mədəniyyət nümunələrini, arxeoloji tapıntıları kimlər öyrənir?

Xəritə həmçinin belə bir mühüm qanunauyğunluğu açmağa imkan verir; Şərqi yarımkürəsində ən qədim əkinçilik ocaqları böyük çayların vadilərində meydana gəlmiş, ən qədim quldar dövlətlər də buradaca yaranmışdır. (Xüsusilə, Ön Asiyayı vurğulamaq, iki çayarasının ijtimai-iqtisadi xüsusiyyətlərini açıqlamaq)

Xəritə bir sıra tarixi hadisələri və prosesləri izləməyə imkan verir. Tarix xəritəsi materialın möhkəmləndirilməsində də böyük rol oynayır.

Tarix dərslərində xəritə ilə müntəzəm işləmək üçün bütün imkanlar vardır. Rəngli xəritələr albomundan əlavə, tarix dərslərinin mətnində çoxlu xəritələr mövjudur. Müəllim eyni zamanda, proqramın əsas bölmələrinə dair kontur xəritələr (lal xəritələr) seriyalarından da istifadə edə bilər. Həmçinin, şagirdlərə ağ vərəqələr paylamaqla əvvəlki mövzu ilə bağlı onların öz təxəyyüllərinin məhsulu ilə xəritənin konturlarını cizmağı öyrədən və tələb edə bilər.

Coğrafiya xəritəsindən fərqli olaraq tarix xəritəsində çox az fiziki-coğrafi məlumat vardır. Amma şagirdlər tarix xəritələrində qəbilə, tayfa və xalqların məskən salması, dövlətlərin sərhədləri, şəhərləri və ticarət yolları, şərti işarələrlə göstərilmiş döyüş, üsyan yerləri, yürüşlərin istiqaməti və öyrənilən dövrə aid hadisələr haqqında məlumatlar tapırlar; Manna dövlətinin, Atropatenanın, Albaniya dövlətlərinin xəritələri, İstilaçıların Azərbaycan ərazisinə gəlişi və burada möhkəmlənməsi bağlı xəritələr, Azərbaycan ərəb xilafəti dövründə xəritəsi, Səfəvilər dövləti xəritəsi, Azərbaycanın xanlıqlar dövrünün xəritəsi və.s. bu prosesə xidmət edir.

Rəngli tarix xəritəsinin mənimsənilməsi həm də rənglərin müvəffəqiyyətlə seçilməsi, xəritədə rəngli ləkələrin bölüşdürülməsi və poliqrafiya cəhətdən yaxşı hazırlanması sayəsində olduqca asanlaşır.

Son illərdə dərsləklərdə mətnə dair mövzu ilə bağlı, onu izah edə bilən rəngli xəritələr yerləşdirilmiş, başlıca olaraq hadisələrlə əlaqəli olan illüstrasiya və tarixi şəkillərlə uyğunlaşdırılmışdır. Bu üsul pedaqoci cəhətdən əsaslandırılmışdır. (8,24)

Tədris təcrübəsində bir neçə tarix xəritəsindən istifadə edilir:

Bir ölkədəki və ya bir qrup ölkələrdəki tarixi hadisələri, tarixi inkişafın müəyyən dövründə onların vəziyyətini, mövqeyini əks etdirən ümumi xəritələr. Ümumi tarix xəritəsi bir növ tarixi prosesin “əninə kəsiyini verir. Lakin bu qəbildən olan xəritələrdə də tarixi inkişafın dinamikasını əks etdi-

rən ünsürlər: müəyyən müddət ərzindəki ərazi dəyişiklikləri, hərbi əməliyyatların gedişini göstərən şərti işarələr və ictimai hərəkətlərlə əhatə olunmuş ərazilər təsvir olunur.

İcmal xəritələri öyrənilən hadisənin inkişafındakı bir sıra ardıcıl cəhətləri, hər şeydən çox uzun dövr ərzində baş vermiş ərazi dəyişikliklərini əks etdirir: məsələn, «Azərbaycan ərəb xilafəti dövründə xəritəsi»; «Roma dövlətinin inkişafı, «XIV-XVII əsrlərdə Rus dövlətinin genişlənməsi və s. Belə xəritələrdən başlıca olaraq mövzuların təkrarı zamanı istifadə edilir və biliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Mövzu xəritələri tarixi prosesin ayrı-ayrı hadisələrinə və cəhətlərinə həsr olunur. Mövzu xəritələrində mövzuya aid olmayan işarə və təfərrüatlar azaldılmışdır. O, öyrənilən hadisəni bütün təfəsilatı ilə açıb göstərir, iqtisadiyyatı, ictimai hərəkəti və ya hərbi keçmişi daha dərinədən öyrənməyə imkan verir. (9,39)

Dərsliklərin mətnindəki və atlaslardakı xəritələrin əksəriyyəti mövzu xəritələridir. Müəllim bu xəritələrdən əlavə, çap olunmuş divar mövzu xəritələrindən, habelə qlobusdan da istifadə edir.

Sxem xəritələri, yaxud xəritə-sxemlər mövzu xəritəsinin bir növüdür. Onlar az yüklənmələri ilə fərqlənilir, bir sıra hallarda yalnız qurunu və sərhədləri təsvir etməklə kifayətlənərək xüsusi sxem işarələrinin və ya təsvirlərin köməyi ilə öyrənilən hadisələrin mahiyyətini, daxili əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını əyani surətdə açıb göstərməyə xidmət edirlər.

Tarix dərslərində tarix xəritələrindən əlavə coğrafiya xəritələrindən də istifadə edilir. Şagirdləri tarixini öyrənəcəkləri ölkənin təbii şəraiti ilə tanış etmək üçün, həmçinin kiçik yaşlı məktəbliləri tarix xəritəsinə başa düşməyə yaxınlaşdırmaq üçün fiziki-coğrafi icmalı olan xəritələrdən istifadə edilə bilər; «lal, yəni şəhərlərin və digər obyektlərin adları göstərilməyən xəritələrdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Müasir dövr hadisələri öyrənilərkən – Azərbaycanın, Avropanın, Asyanın, Amerikanın müasir siyasi və tarixi-soğrafi xəritələrindən istifadə edilməlidir.

Tarix dərslərində xəritə ilə iş metodikası müəyyən ünsürlərlə şərtlənir: qeyd etmək lazımdır ki, xəritə hər bir tarix dərslərində zəruri və məcburi vasitədir. Tarix xəritəsi öyrənilən dövrə uyğun gəlməlidir. Kontur xəritələr üzərində iş metodikası şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıq və vərdislərinin yaranmasına şərait yaradır, onları tədqiqat aparmaq metoduna yiyələnməyə alışdırır. Müəllimin nəqletməsi xəritədə göstərilməklə müşayiət edildikdə dərslərin keyfiyyəti də yüksək olur. Müəllimin şərhində xəritədə göstərmək yolu ilə lokallaşdırılan hər bir şey divardakı xəritədə göstərilməli və şagirdlər tərəfindən dərslikdəki və ya atlasdakı xəritədə izlənilməlidir. Müəllim xəritə ilə işdə ciddi qaydaları rəhbər tutmalıdır. O, xəritənin sağında: üzü işığa tərəf durub göstərməli, göstərmə səlist və dəqiq olmalıdır. Müəllim göstərmənin və şifahi göstərişlərin dəqiqliyini şagirdlərdən də tələb etməlidir. (10, 248)

Yeni xəritə ilə tanış olmaq üsullarından biri şagirdlərin diqqətini onlara yaxşı tanış olan obyektlərə oriyentir kimi cəlb etmək, xəritə ilə sonrakı işdə bu obyektlərdən istifadə etməkdir. Şagirdlər tərəfindən tarix xəritəsinin başa düşülməsi üçün köhnə öyrənilmiş xəritədən yeni, sonrakı xəritəyə keçməyin düzgün metodikasının böyük əhəmiyyəti vardır.

İki xəritənin (öyrənilmiş və yeni) müqayisəsi tarixi inkişafın ardıcılığını və hər dövrün əsas xüsusiyyətlərini də göstərməyə kömək edir. Şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında iki xəritəni müqayisə edərək, fikrən, xəritənin birini digərinin üzərinə «qoyub tarixi dəyişiklikləri: dövlət ərazisinin artmasını və ya azalmasını, şəhərlərin artmasını, toponimlərdəki dəyişiklikləri müşayiət edirlər.

Sinifdəki işdə də, ev tapşırığı izah ediləndə də, sorğu-sualda da şagirdləri buna alışdırmaq lazımdır ki, tarix materialının öyrənilməsi mütləq tarix xəritəsinə öyrənməklə müşayiət edilsin. Böyük yaşlı məktəbli orta siniflərin şagirdlərinə nisbətən xəritəyə daha inamlı bələd olur. Lakin şagirdlərdə hər hansı bir tarix xəritəsinə sərbəst şəkildə bələd olmaq qabiliyyətini formalaşdırmaq vəzifəsi yuxarı siniflərdə də aşağı siniflərdə olduğu kimi müəllimin qarşısında bir vəzifə kimi durur.

Şagirdlərdə xəritələrə bələd olmaq qabiliyyətini inkişaf etdirib möhkəmləndirilməsinə kömək edən sınaq üsulu eyni zamanda iki xəritə ilə işləməkdir: müəllim divardakı xəritədə göstərir, şagirdlər isə dərslikdəki xəritəni izləyirlər, divardakı xəritədə adları onlara deyilmiş və göstərilmiş yerləri müəllimin göstərişi ilə öz xəritələrində tapırlar. Bu iş V sinifdən başlayaraq tarix dərslərində müntəzəm surətdə aparılaraq, tədriclə mürəkkəbləşir. Şagirdlər isə eyni vaxtda dərslərin tarix xəritəsinə izləyərək, müxtəlif xəritələrə bələd olmağa alışırlar. Müəllim bu üsulla şagirdləri tarix xəritəsinin şərti işarələrinə və ya rənglərinə yox, baş vermiş hadisələrin inkişafında rolunu oynamış mühitin

əsas obyektlərinə bələd olmağa alışdırır.(11, 88) Dərstdə tarix xəritəsi üzrə aparılan məşq evə verilmiş işlə tamamlanır.

Aşağı və orta siniflərdə tarix dərslərində müxtəlif quramaların, rəngli siluətlərin və şərti işarələrin köməyi ilə xəritəni “canlandırmaq üsulu tətbiq edilir.Lakin şagirdlərin yaşı artdıqca “canlı xəritənin pedaqoci əhəmiyyəti də dəyişir:O, konkretləşdirmə vasitələrindən getdikcə daha çox tarixi hadisələri aydınlaşdırmağı, tarixi əlaqələri və qanunauyğunluqları açıb göstərməyi asanlaşdıran vasitə olur. (12, 249)

Yuxarı siniflərdə mövzu xəritələrinin yerini ümumi tarix xəritələri tutur.

“Canlı xəritənin üstünlüklərindən biri onun dinamikliyidir: vacib ünsürlər şərh edildikcə şagirdlərin qarşısında lazımi əlaqə də canlanır. Fiziki-coğrafi xəritələrdə daha çox zahiri görkəmə, rənglərə və şərti işarələrə yer verilir, tarix xəritəsində isə baş vermiş tarixi hadisələrin inkişafında böyük rol oynamış mühitə və məkana diqqət verilir.

Ümumilikdə tarix xəritələrindən istifadə edilməsi şagirdlərin tarixi biliklərə daha dərinləndirilməsinə şərait yaradır,əyani vasitə kimi idraka,yaddaşa və şüura bilavasitə təsir edir.Təlimdə tarix xəritələrinin tətbiqi və onlardan istifadə edilməsi vacib və məqsədyönlü vəzifələrdən biridir.Tarixin tədrisi metodikasında əyanilik metodunun tətbiqi,şərti əyaniliyin ən mühüm vasitələrindən biri olan tarix xəritələrinin müasir orta məktəblərin tarix dərslərində istifadəsi şagirdlərə tarixi prosesləri,onların məntiqi əlaqələri və qanunauyğunluqlarını dərk etməyə yaxından köməklik göstərir. Azərbaycan xalqının keçdiyi şanlı tarixi yolu dərinləndirən dərk etməyə,onun qədim və müasir tarixi haqqında daha dərin elmi müqayisəli biliklər əldə etməyə, Azərbaycanın dövlət sərhədləri,toponim,hidronim və tarixi obyektləri haqqında dəyişiklikləri izləməyə imkan verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyev M.B.Tarixin tədrisi metodikasına dair.Bakı,1958,123 s.
2. Paşayev N.Tarixin tədrisi metodikasını.Bakı,1972,175 s.
3. Əsgərov Ş.Təhsilimiz dünən, bu gün və sabah. Bakı,2000,286 s.
4. Qasimov C.Yaddaşın bərpası.Bakı,1999,159 s.
5. F.P.Korovkin,N.İ.Zaprocets.V-VI siniflərdə qədim və orta əsrlər tarixi tədrisinin metodikasını.Bakı,1977,93 s.
6. Bünyatova F.Təlim və tərbiyədə inreraktiv texnologiya.Bakı,2000,142 s.
7. Kazimov N.Ali məktəb pedoqoqikasını.Bakı,2001,146 s.
8. Ağayev Ə.Azərbaycan ictimai-pedoqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi.Bakı,2005,395 s.
9. Андревская А.В.Очерки методики истории V-VIII классах.М.,1979,159 с.
10. Бернадский Р.Методика обучения истории в старших классах.М.,1940,332 с.
11. Лебенгруб.Дидактические требования к урокам истории М.,1972,193 с.
12. Вагин А.А.Методика обучения истории в средней школе М.,1972,472 с.

МАТАНАТ МАМЕДОВА
К.и.н., БГУ, факультет истории
E-mail: Eyvazova158@mail.com

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ИЗУЧЕНИИ ПРЕДМЕТА ИСТОРИИ

РЕЗЮМЕ

Географическое пространство играет огромную роль в местной локализации исторических событий.

Географическое пространство было движущей силой общественного развития в той или иной стране, в той или иной период, усиливая исторические процессы или замедляя их является одним из элементов, оказывающих важное значение на его развитие.

Методами выражения местной локализации являются исторические карты.

Исторические карты дают возможность следить за историческими процессами, за изменениями, происходившими в государственных границах, топониме, гидрониме и в исторических объектах.

MƏTANƏT MƏMMƏDOVA
T.e.n ., BDU, Tarix fakültəsi
E-mail: Eyvazova 158@mail.com

GEOGRAPHIC SPACE AND HISTORICAL PROCESSES IN STUDYING HISTORY

RESUME

Geographic space is very important in local localization historical events.

Geographic space was motive power in public development in any country, in any time. String thing historical processor showing down them is one of the elements, which show important meaning to its development.

Methods of expression local localization is historical maps. Historical maps give possibility to watch for historical processes, to watch changes which happened.

Rəyçilər: dosent Ş.R. Məmmədova, t.e.d. A.C. İsgəndərov
Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının 8 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №04)